

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA KOLLOKATSIYALARNING USLUBIY VA GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Kirgizova Hanifa Muhtorovna

Turan International University magistranti
Gumanitar fanlar fakulteti Linguistika (ingliz tili) yo'nalishi
DOI: 10.5281/zenodo.22764040

ABSTRACT: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi kollokatsiyalarning grammatik tuzilishi, semantik xususiyatlari hamda turli nutq uslublari qo'llanish imkoniyatlari chog'ishtirma aspektida tadqiq etiladi. Kollokatsiya til birliklarining nutqda muayyan qonuniyat asosida birikishi natijasida yuzaga keladigan, ma'lum darajada turg'un va tabiiy qo'llanish xususiyatiga ega bo'lgan so'z birikmasidir. Tadqiqot davomida ingliz tilidagi adjective + noun, verb + noun, noun + noun kabi kollokatsion modellar hamda o'zbek tilidagi sifat + ot, ot + ot, fe'l + ot va boshqa grammatik modellar qiyosiy tahlil qilindi. Shuningdek, kollokatsiyalarning rasmiy-idoraviy, ilmiy, badiiy va so'zlashuv uslublari funksional xususiyatlari misollar asosida yoritildi. Ingliz va o'zbek tillarining tipologik jihatdan farqli ekanligi kollokatsiyalarning shakllanishi va tarjima jarayonida muayyan tafovutlarni yuzaga keltirishi aniqlandi. Tadqiqot natijalari kollokatsiyalarni o'rganish xorijiy til ta'limi, tarjimashunoslik va lug'atchilik uchun muhim nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Keywords: kollokatsiya, grammatik xususiyat, uslubiyat, chog'ishtirma tilshunoslik, so'z birikmasi, ingliz tili, o'zbek tili, tarjima, frazeologiya, til birliklari

Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarining o'zaro munosabati, ularning nutq jarayonida birikish imkoniyatlari va qo'llanish chastotasini o'rganish muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, so'zlarning alohida holda emas, balki boshqa so'zlar bilan muayyan qonuniyatlar asosida birikib qo'llanishi tilning tabiiy va kommunikativ xususiyatlarini belgilovchi omillardan biridir. Shu nuqtayi nazardan kollokatsiyalarni o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

"Kollokatsiya" atamasi, odatda, muayyan so'zning boshqa so'zlar bilan tabiiy va me'yoriy tarzda birikish qobiliyatini ifodalash uchun qo'llanadi. Masalan, ingliz tilida *make a decision, heavy rain, strong argument, pay attention* kabi birikmalar mavjud bo'lib, ularning tarkibidagi so'zlar grammatik jihatdan bir-biriga bog'langanligi bilan bir qatorda, aynan shu shaklda qo'llanishi tilning tabiiy me'yorlari bilan belgilanadi. O'zbek tilida esa *qaror qabul qilmoq, kuchli yomg'ir, e'tibor qaratmoq, chuqur tahlil qilmoq* kabi birikmalar shunga o'xshash funksiyani bajaradi.

Ingliz va o'zbek tillari tipologik jihatdan bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Ingliz tili analitik xususiyatlari ustun bo'lgan til sifatida so'z tartibining nisbatan qat'iyiligi bilan ajralib tursa, o'zbek tili agglutinativ til bo'lib, grammatik ma'nolar ko'pincha qo'shimchalar vositasida ifodalanadi. Mazkur farqlar kollokatsiyalarning grammatik tuzilishida, ularning

komponentlari o'rtasidagi sintaktik munosabatlarda hamda tarjima jarayonida o'z aksini topadi.

Shu sababli ingliz va o'zbek tillaridagi kollokatsiyalarni chog'ishtirma aspektida o'rganish nafaqat mazkur tillarning grammatik qurilishini chuqurroq anglash, balki xorijiy tilni o'qitish, tarjima qilish va ikki tili lug'atlar yaratish jarayonlarini takomillashtirish uchun ham muhimdir.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda chog'ishtirma, tavsifiy, komponent tahlil va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Ingliz va o'zbek tillaridagi kollokatsiyalar grammatik strukturasi, semantik munosabati va funksional-uslubiy xususiyatlari asosida guruhlandi.

Tahlil jarayonida kollokatsiyalar quyidagi asosiy mezonlar asosida o'rganildi:

- kollokatsiyaning grammatik modeli;
- komponentlarning o'zaro sintaktik munosabati;
- birikmaning semantik yaxlitligi;
- qo'llanish sohasi va nutq uslubi;
- tarjima jarayonidagi muqobilik darajasi.

Tadqiqotning asosiy obyekti ingliz va o'zbek tillarida keng qo'llanadigan kollokatsion birikmalar bo'lsa, tadqiqot predmeti ularning grammatik va uslubiy xususiyatlaridir.

Kollokatsiyalarning grammatik xususiyatlari

Ingliz tilidagi kollokatsiyalarning muhim xususiyatlaridan biri ularning grammatik modellar

asosida shakllanishidir. Ingliz tilida ot, sifat, fe'l va boshqa so'z turkumlari o'zaro muayyan tartibda birikadi. Mazkur birikish jarayonida so'z tartibi muhim grammatik vosita hisoblanadi.

Eng ko'p uchraydigan kollokatsion modellardan biri **adjective + noun (sifat + ot)** modelidir:

- *heavy rain* — kuchli yomg'ir;
- *strong argument* — kuchli dalil;
- *deep analysis* — chuqur tahlil;
- *serious problem* — jiddiy muammo.

Mazkur birikmalarda sifat otning belgisini ifodalasa-da, sifatni istalgan sinonim bilan almashtirish har doim ham tabiiy kollokatsiyani yuzaga keltirmaydi. Masalan, ingliz tilida *heavy rain* tabiiy birikma hisoblanadi, *strong rain* esa grammatik jihatdan tushunarli bo'lsa-da, odatiy ingliz nutqida me'yoriy kollokatsiya sifatida qo'llanmaydi. Bu holat kollokatsiyalarning faqat grammatik emas, balki leksik-semantik cheklavlarga ham ega ekanligini ko'rsatadi.

Ingliz tilidagi yana bir faol model **verb + noun (fe'l + ot)** modelidir:

- *make a decision* — qaror qabul qilmoq;
- *pay attention* — e'tibor bermoq/qaratmoq;
- *take measures* — choralar ko'rmoq;
- *conduct research* — tadqiqot olib bormoq;
- *draw a conclusion* — xulosa chiqarmoq.

Mazkur birikmalarda fe'l va otning o'zaro tanlanishi muhim ahamiyatga ega. Masalan, o'zbek tilidagi

“qaror qabul qilmoq” birikmasini ingliz tiliga so'zma-so'z *take a decision* shaklida tarjima qilish ayrim ingliz variantlarida mumkin bo'lsa-da, umumiy qo'llanishda *make a decision* shakli kengroq va tabiiyroq hisoblanadi. Bu holat kollokatsiyalarning tillararo to'g'ridan-to'g'ri muvofiqlashuvi har doim ham mumkin emasligini ko'rsatadi.

O'zbek tilida kollokatsiyalarning shakllanishida tilning agglutinatib tabiati muhim o'rin tutadi. Grammatik munosabatlar kelishik, egalik va boshqa grammatik ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi. Masalan:

- *talabaning fikri*;
- *kitobni o'qimoq*;
- *ilmiy tadqiqot olib bormoq*;
- *qaror qabul qilmoq*;
- *e'tibor qaratmoq*.

O'zbek tilida so'z tartibi ingliz tilidagiga nisbatan erkinroq bo'lsa-da, kollokatsiyalarning tabiiyligi va me'yoriyligi saqlanib qoladi. Ayniqsa, fe'l komponentli kollokatsiyalarda ma'lum fe'llarning muayyan otlar bilan birikishi yuqori darajada barqarorlik kasb etadi.

Ingliz va o'zbek tillarida kollokatsiyalarning qiyosiy tahlili

Ingliz va o'zbek tillaridagi kollokatsiyalarni qiyoslash natijasida ularning ayrim strukturaviy modellari o'xshash bo'lsa-da, grammatik ifodalanish vositalari sezilarli darajada farq qilishi kuzatiladi.

Ingliz tilidagi kollokatsiya	O'zbekcha muqobili	Grammatik model
<i>heavy rain</i>	kuchli yomg'ir	sifat + ot
<i>make a decision</i>	qaror qabul qilmoq	fe'l + ot + fe'l
<i>pay attention</i>	e'tibor qaratmoq	fe'l + ot + fe'l
<i>take measures</i>	choralar ko'rmoq	fe'l + ot + fe'l
<i>deep analysis</i>	chuqur tahlil	sifat + ot
<i>strong argument</i>	kuchli dalil	sifat + ot
<i>conduct research</i>	tadqiqot olib bormoq	fe'l + ot + fe'l
<i>draw a conclusion</i>	xulosa chiqarmoq	fe'l + ot + fe'l

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ayrim hollarda ingliz va o'zbek tillarida semantik jihatdan yaqin kollokatsiyalar mavjud bo'lsa-da, ularning grammatik tuzilishi to'liq mos kelmaydi. Ayniqsa, ingliz tilidagi *make*, *take*, *pay*, *draw*, *conduct* kabi fe'llarning o'zbek tilida bitta universal fe'l bilan emas, balki turli fe'l konstruktsiyalari bilan ifodalanishi kuzatiladi.

Bu holat tarjima jarayonida kollokatsiyalarning komponentlarini alohida-alohida tarjima qilishdan ko'ra, butun birikmaning ma'nosi va funksiyasini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Kollokatsiyalarning Uslubiy Xususiyatlari

Kollokatsiyalarning qo'llanishi faqat grammatik me'yorlar bilan cheklanmaydi. Ular nutqning funksional uslubiga qarab ham farqlanadi. Bir xil mazmun turli uslublarda turlicha kollokatsion vositalar yordamida ifodalanishi mumkin.

Rasmiy-idoraviy uslubda standart va me'yorlashgan kollokatsiyalar faol qo'llanadi. Masalan:

- *take into consideration* — inobatga olmoq;
- *take measures* — choralar ko'rmoq;
- *provide information* — ma'lumot taqdim etmoq;

- *reach an agreement* — kelishuvga erishmoq.

Ilmiy uslubda esa terminologik va mantiqiy jihatdan aniq kollokatsiyalar ustunlik qiladi:

- *conduct research* — tadqiqot olib bormoq;
- *analyze data* — ma'lumotlarni tahlil qilmoq;
- *obtain results* — natijalarga erishmoq/olmoq;
- *draw a conclusion* — xulosa chiqarmoq;
- *theoretical framework* — nazariy asos.

Badiiy uslubda kollokatsiyalar ko'proq obrazlilik, emotsionallik va ekspressivlikni yuzaga chiqarishi mumkin. Masalan, *bitter disappointment* birikmasi kontekstga qarab “achchiq alam”, “qattiq

umidsizlik" yoki "og'ir hafsalasizlik" kabi variantlarda tarjima qilinishi mumkin. Bu yerda tarjimon faqat lug'aviy muqobillikni emas, balki birikmaning emotsional-uslubiy bo'yodqorligini ham hisobga olishi lozim.

So'zlashuv uslubida esa kollokatsiyalar nisbatan sodda, erkin va kommunikativ jihatdan qulay shakllarda namoyon bo'ladi. Masalan, ingliz tilidagi *pay attention* birikmasi rasmiy yoki neytral kontekstda "e'tibor bermoq/qaratmoq" tarzida tarjima qilinsa, ayrim so'zlashuv vaziyatlarida o'zbek tilidagi "quloq solmoq" kabi ifodalar mazmuniy jihatdan mos kelishi mumkin.

Demak, kollokatsiyaning to'g'ri muqobilini tanlashda uning lug'aviy ma'nosi bilan bir qatorda nutq vaziyati, uslub va kommunikativ maqsad ham hisobga olinishi zarur.

Kollokatsiyalar va tarjima muammolari

Kollokatsiyalar tarjima jarayonida alohida mu-rakkablik tug'diradigan til birliklaridan biridir. Buning asosiy sababi shundaki, ikki tilda bir xil tushuncha turli leksik birliklarning birikishi orqali ifodalanishi mumkin.

Masalan, ingliz tilidagi *make a decision* birikmasining o'zbek tilidagi tabiiy muqobili "qaror qabul qilmoq" hisoblanadi. Agar birikma komponentma-komponent tarjima qilinsa, natijada o'zbek tilining tabiiy me'yorlariga mos kelmaydigan shakl yuzaga kelishi mumkin.

Xuddi shuningdek, *strong tea* birikmasi "kuchli choy" shaklida so'zma-so'z tarjima qilinishi mumkin bo'lsa-da, kontekstga qarab "damlangan quyuq choy" mazmunini anglatishi mumkin. Demak, kollokatsiyaning tarjima qilishda uning kontekstual ma'nosi va maqsad tilidagi tabiiy birikuvchanlik xususiyatlari e'tiborga olinishi kerak.

Kollokatsion kompetensiyaning shakllanishi xorijiy tilni o'rganuvchilar uchun ham muhimdir. Grammatik qoidalarni bilishning o'zi tilni tabiiy qo'llash uchun yetarli bo'lmaydi. Til o'rganuvchi qaysi so'zlar qaysi so'zlar bilan tabiiy ravishda birikishini ham o'zlashtirishi lozim. Shu sababli ingliz tilini o'qitishda kollokatsiyalarni alohida birlik sifatida o'rgatish kommunikativ kompetensiyaning rivojlantirishga xizmat qiladi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarida kollokatsiyalarning shakllanishida umumiy va farqli jihatlarning mavjudligini ko'rsatdi. Umumiy jihat shundaki, har ikki tilda ham ayrim so'zlarning boshqa so'zlar bilan birikish imkoniyati cheklangan bo'lib, tabiiy nutq muayyan kollokatsion me'yorlarga tayanadi.

Farqli jihatlarning esa, avvalo, tillarning tipologik xususiyatlari bilan bog'liq. Ingliz tilida qat'iy so'z tartibi va analitik grammatik vositalar muhim ahamiyat kasb etsa, o'zbek tilida qo'shimchalar, kelishik shakllari va agglutinatив grammatik tuzilish kollokatsiyalarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot kollokatsiyalarning funksional-uslubiy jihatdan ham differensiallashishini ko'rsatdi. Ilmiy va rasmiy uslublarda standartlashgan va terminologik kollokatsiyalar ustun bo'lsa, badiiy hamda so'zlashuv uslublarida emotsional-ekspressiv yoki kommunikativ jihatdan erkinroq birikmalar faol qo'llanadi.

Mazkur natijalar kollokatsiyalarni faqat grammatik birlik sifatida emas, balki semantik, uslubiy va pragmatik xususiyatlarga ega kompleks til hodisasi sifatida tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa

Ingliz va o'zbek tillaridagi kollokatsiyalarning grammatik va uslubiy xususiyatlarini chog'ishtirma o'rganish mazkur tillarning o'ziga xos strukturaviy va funksional imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Tadqiqot natijasida kollokatsiyalar har ikki tilda ham so'zlarning oddiy grammatik birikishidan ko'ra kengroq hodisa ekanligi, ularning shakllanishida leksik tanlanish, semantik moslik, grammatik qurilish va uslubiy me'yorlar birgalikda ishtirok etishi aniqlandi.

Ingliz tilida so'z tartibining nisbatan qat'iyligi va analitik grammatik tuzilish kollokatsiyalarning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatsa, o'zbek tilida agglutinatивlik, kelishik qo'shimchalari va fe'l konstruksiyalari muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, har ikki tilda ham kollokatsiyalar nutqning tabiiyligi va kommunikativ samaradorligini ta'minlovchi muhim vositalardan biri hisoblanadi.

Kollokatsiyalarni chog'ishtirma o'rganishning amaliy ahamiyati, ayniqsa, tarjimashunoslik va xorijiy tillarni o'qitishda yaqqol namoyon bo'ladi. Tarjima jarayonida kollokatsiyalarni so'zma-so'z emas, balki maqsad tilining tabiiy leksik va grammatik me'yorlari asosida ifodalash zarur. Til o'rgatishda esa o'quvchilarga alohida so'zlarni yodlatish bilan bir qatorda, ularning tabiiy kollokatsion birikmalarini o'rgatish kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Shunday qilib, ingliz va o'zbek tillaridagi kollokatsiyalarni grammatik, semantik va uslubiy jihatdan kompleks tadqiq etish chog'ishtirma tilshunoslikning nazariy masalalarini boyitish bilan birga, amaliy tilshunoslik, tarjimashunoslik, lug'atchilik va til ta'limi uchun ham muhim ilmiy-amaliy natijalar beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Firth, J. R. Modes of Meaning. In: Papers in Linguistics 1934–1951. London: Oxford University Press, 1957.

2.Halliday, M. A. K. Corpus Studies of the Grammar of English. London: Longman, 1991.

3.Sinclair, J. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford: Oxford University Press, 1991.

4.Benson, M., Benson, E., Ilson, R. The BBI Combinatory Dictionary of English: A Guide to Word Combinations. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1986.

5.Cowie, A. P. Phraseology: Theory, Analysis, and Applications. Oxford: Clarendon Press, 1998.

6.McCarthy, M., O'Dell, F. English Collocations in Use. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

7.Lewis, M. The Lexical Approach: The State of ELT and a Way Forward. Hove: Language Teaching Publications, 1993.

8.Hoey, M. Lexical Priming: A New Theory of Words and Language. London: Routledge, 2005.

9.Раҳматуллаев, Ш. Ўзбек тили фразеологиясининг баъзи масалалари. Тошкент: Фан, 1966.

10. Ҳожиёв, А. Ўзбек тилида сўз ясаши. Тошкент: Ўқитувчи, 1989.